

Desakralizacja miejsc kultu – adaptacja świątyń do funkcji świeckich w prawie polskim

Desacralisation of places of worship – adaptation of temples to secular functions in Polish law

MATEUSZ FEDENČZUK*

 <https://orcid.org/0009-0008-1248-0706>

Streszczenie: Desakralizacja jest procesem polegającym na pozbawieniu sakralnego charakteru obiektów dotychczas używanych do celów religijnych, a następnie nadaniu im nowych funkcji świeckich. Taka adaptacja miejsc kultu do funkcji świeckich może przyjąć różnorodne formy. Celem niniejszego opracowania jest omówienie kwestii wykorzystania budynków religijnych na cele świeckie i odniesienie się do konieczności poszanowania w tym procesie wartości konstytucyjnych. Podjęte rozważania prowadzą do kilku zasadniczych wniosków. Po pierwsze, regulacje powinny obejmować zgodę albo opinię właściwego kościoła lub innego związku wyznaniowego będącego właścicielem zdesakralizowanej świątyni, odnośnie do jej świeckiego użycia. Po drugie, w procesie desakralizacji powinna być zapewniona partycypacja lokalnej społeczności. Po trzecie, ustawodawca powinien wskazać ogólny kierunek, w jakim może zmierzać desakralizacja świątyń, wykorzystując do tego instytucję ładu przestrzennego. Przepisy polskiego prawa wymagają pilnych zmian mających na celu wprowadzenie stosownej procedury dotyczącej desakralizacji budynków kultu religijnego.

Słowa kluczowe: desakralizacja; miejsce kultu; ład przestrzenny; świątynia; kościół; kult religijny

Abstract: Desacralisation is the process of removing the sacred character of objects previously used for religious purposes and then giving these objects new secular functions. This adaptation of places of worship to secular functions can take a variety of forms. The present paper aims to discuss the use of religious buildings for secular purposes and to address the need to respect constitutional values in this process. The considerations made led to several key conclusions. First, regulations should include the consent or opinion of the relevant church or religious organisation that owns the desacralised temple regarding its secular use. Second, the participation of the local community should be ensured in the desacralisation process. Third, the legislator should indicate the general direction in which the desacralisation of temples might proceed using the institution of urban order. The provisions of Polish law urgently need to be amended to introduce an appropriate procedure for the desacralisation of religious buildings.

Key words: desacralisation; place of worship; spatial order; temple; church; religious cult

Wprowadzenie

Desakralizacja miejsc kultu stanowi jedno z istotnych wyzwań współczesnego prawa i zarządzania przestrzenią miejską. Proces ten polega na pozbawieniu sakralnego charakteru obiektów dotychczas używanych do celów religijnych, a następnie nadaniu im nowych funkcji świeckich. Wobec tego desakralizacja jest likwidowaniem miejsc kultu polegającym na zmianie funkcji danej przestrzeni. Problematyka desakralizacji miejsc kultu dotyczy głównie świątyń. Wynika to z faktu, że likwidowanie cmentarzy jest ściśle uregulowane ustawowo¹, a inne miejsca kultu, jak kapliczki i krzyże przydrożne, z racji

* Mgr prawa, absolwent Wydziału Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa; student kierunku gospodarka przestrzenna, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa, e-mail: mateuszfedenczuk@gmail.com

¹ Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. z 2024 r. poz. 576.

swojej natury, nie mogą zmienić swojej funkcji. Dlatego niniejszy artykuł odnosi się wyłącznie do świątyń.

Istnieją dwa podstawowe powody, które uprawniają do twierdzenia, że temat desakralizacji świątyń będzie zyskiwał na znaczeniu. Po pierwsze, od dłuższego czasu w Polsce można zaobserwować wzmożone zainteresowanie kwestiami ładu przestrzennego. Innymi słowy, Polacy przestają być obojętni na stan otaczającej ich przestrzeni. Estetyka, dostępność, zrównoważony rozwój powoli stają się pierwszorzędnymi wartościami podczas projektowania przestrzeni publicznej. Po drugie, konsekwencją następującej w Polsce sekularyzacji będzie utrata znaczenia przez świątynie. Ich racja bytu będzie zanikać wraz z malejącą liczbą wiernych. Masowy proces desakralizacji świątyń jeszcze nie nastąpił, ale nieubłagalnie nadchodzi. Rolą prawa powinno być zapewnienie, aby potencjał wynikający z położenia i kubatury tych budynków nie został zaprzepaszczone. Realizacja tego celu bez uwikłania państwa we wspieranie religii i poszczególnych kościołów nie jest jednak prosta.

Istotą problemu jest określenie, jak traktować budynki, które pierwotnie służyły uzewnętrznianiu przekonań religijnych, ale przestały pełnić swoje oryginalne funkcje. Czy fakt, że dane miejsce miało przypisane funkcje religijne, wpływa na późniejsze możliwości jego wykorzystania? Innymi słowy, czy mimo zaprzestania sprawowania kultu w danym budynku, nadal jest on objęty quasi-ochroną wynikającą z wolności sumienia i wyznania, ze względu na swoją przeszłość? W efekcie przyjęcia tego rozumowania taki budynek nie mógłby pełnić wszystkich dopuszczalnych przez prawo funkcji.

Nie ma raczej wątpliwości, że były świątynie mogą być zaadaptowane do celów kulturalnych. Jednakże czy zdesakralizowana katedra może stać się klubem nocnym, a meczet – ubojnią trzody chlewnej? Taka zmiana funkcji świątyni może budzić uzasadnione obiekcje, nie tylko dlatego, że niektóre osoby mogą być zgorszone takim wykorzystaniem zdesakralizowanych obiektów, ale również ze względu na szczególne znaczenie tych miejsc. Świątynie bowiem często zajmują centralne położenie w układzie osadniczym i odgrywają znaczącą rolę przestrzenną. Ponadto należy mieć na uwadze, że liczne świątynie to obiekty wpisane do rejestru zabytków.

W niniejszym artykule podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, jak traktować były świątynie i czy w obowiązującej Konstytucji² można znaleźć jakiekolwiek wskazówki, jak obchodzić się z takimi budynkami. Wskazano również najistotniejsze, wymagające uregulowania w polskim porządku prawnym kwestie związane z desakralizacją świątyń.

Opracowanie zostało podzielone na trzy części. W pierwszej przeprowadzono analizę praktycznego wymiaru desakralizacji świątyń, zmierzając do wyodrębnienia kierunków tego procesu. W drugiej części dokonano oceny istniejących wytycznych i regulacji prawnych, w tym krytycznej analizy polskiego systemu prawnego. Trzecia część dotyczy desakralizacji świątyń w prawie wewnętrznym związków wyznaniowych, a zwłaszcza w prawie kanonicznym Kościoła katolickiego. W części czwartej podjęto próbę sformułowania wniosków oraz wskazania kierunków koniecznych zmian prawnych.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. poz. 483, z późn. zm.

1. Praktyczny wymiar desakralizacji świątyń

Świątynie są przestrzenią spotkań z Bogiem lub bogami, miejscem odbywania praktyk i obrzędów religijnych. Ich główną funkcją jest sprawowanie kultu. Stąd bez wątpienia należy je uznać za najważniejszą kategorię miejsc kultu. Jednakże odgrywają też dużą rolę w życiu społeczności, pełniąc funkcje nie tylko religijne, lecz także kulturalne, społeczne i historyczne. Są miejscami spotkań wiernych, centrami modlitwy oraz sprawowania obrzędów religijnych, jak i punktami pomocy charytatywnej i społecznej. Pod względem społecznym świątynie często działają jako centra integracji i aktywizacji lokalnych społeczności. Rola ta uwidacznia się zwłaszcza w mniejszych miejscowościach i na wsiach, gdzie wokół tych miejsc organizowane są wydarzenia, takie jak festyny, koncerty, wykłady czy spotkania, przyczyniając się do budowania więzi między mieszkańcami oraz wzmacniając poczucie wspólnoty. W wielu przypadkach świątynie stanowią także ważne elementy krajobrazu kulturowego i architektonicznego, będąc świadectwem minionych czasów. Często pełnią funkcje dominant przestrzennych i wysokościowych całych miejscowości czy osiedli. Przeświadczenie o ich istotności jest nierzadko wspólne dla wierzących i niewierzących. W związku z tym likwidacja lokalnej świątyni jest wydarzeniem, które potencjalnie może rodzić konflikty społeczne.

Adaptacja świątyń do innych funkcji nie jest zjawiskiem jedynie współczesnym. W Europie istnieje długa tradycja zmian przeznaczenia budynków sakralnych. Czy to z uwagi na wojny religijne, czy z przyczyn bardziej prozaicznych, świątynie zmieniały swoje funkcje albo przechodziły we władanie innych wyznań³. Przykładowo, po podbiciu emiratu Grenady w 1492 r. przez hiszpańskich królów katolickich stopniowo zaczęto przekształcać meczety zlokalizowane w mieście w kościoły. Co fascynujące, w części z nich nadal można dostrzec zarówno symbolikę islamską, jak i chrześcijańską.

Tymczasem współcześnie desakralizacja jest napędzana głównie przez postępującą sekularyzację społeczeństw europejskich. Na zachodzie kontynentu proces ten znacząco przyspieszył pod koniec lat 60. XX w.⁴ W efekcie pół wieku później w Niemczech 1/3 kościołów parafialnych nie jest już użytkowana⁵. Podobnie jest w Wenecji, gdzie spośród 118 kościołów 28% jest zdesakralizowanych⁶. Procesy społeczne, występujące na zachodzie Europy, w Polsce następują z wyraźnym opóźnieniem. Wobec tego obecnie można zaobserwować pierwszą lub drugą dekadę rozwoju tego zjawiska w Polsce. Widać to w statystykach *dominantes*, czyli badaniu uczestnictwa katolików w niedzielnych mszach⁷. Od początku XXI w. obserwowany jest trend spadkowy w uczestnictwie wiernych w tych nabożeństwach⁸. Według danych zebranych w 2019 r., przed pandemią COVID-19, w mszach uczestniczyło 36,9% wiernych w porównaniu do 46,9% w 1999 r. W 2022 r. odsetek ten miał spaść do 29,5%, jednakże nie jest pewne, czy nie jest to po części spowodowane wygasającą pandemią. Zgodnie z wynikami badań przeprowadzonych

³ Zob. Coomans 2019, 65.

⁴ Zob. Mariański 2017, 241.

⁵ Zob. Coomans 2019, 62.

⁶ Zob. Radice 2019, 313.

⁷ Zwracam uwagę na katolików, ponieważ stanowią najliczniejszą grupę religijną w Polsce.

⁸ Dane za Instytutem Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, <https://iskk.pl/> [dostęp: 3.12.2024].

w latach 2015–2016 przez Pew Research Center, można stwierdzić, że w Polsce zauważalne są wyraźne tendencje sekularyzacyjne. Spośród 106 badanych państw to w Polsce odnotowano największą różnicę w poziomie religijności między starszymi a młodszymi pokoleniami. Co najistotniejsze z perspektywy niniejszej pracy, Polska wyróżnia się również najwyższą na świecie różnicą pokoleniową w cotygodniowym uczestnictwie w nabożeństwach⁹. Stąd desakralizacja kościołów obserwowana w Europie Zachodniej w najbliższej przyszłości będzie również udziałem Polski.

Decyzja o przeznaczeniu świątyni do funkcji świeckich podyktowana jest najczęściej prozaicznymi czynnikami. Głównym powodem jest brak środków finansowych na dalsze utrzymanie działalności, z której korzysta coraz mniej osób¹⁰. W związku z tym zarządca nieruchomości postanawia przeznaczyć, odpłatnie bądź nie, obiekt do innej działalności. Proces adaptacji świątyni do funkcji świeckiej może przebiegać w różnych kierunkach, które obejmują: desakralizację *sensu stricto*, desakralizację częściową i desakralizację pozorną.

Desakralizacja *sensu stricto* polega na stałym i całkowitym zaprzestaniu jakiejkolwiek działalności religijnej w nieruchomości, która do tej pory służyła jako świątynia. Natomiast nie jest konieczne, aby nastąpiło przejście własności nieruchomości. Wspólnota religijna nadal może pozostawać jej właścicielem. Tak zdesakralizowane świątynie pełnią bardzo różne funkcje. W Polsce można to łatwo zaobserwować; wystarczy przeanalizować, jaką rolę pełnią synagogi, które przetrwały II wojnę światową. Na podstawie badań przeprowadzonych w województwie podlaskim stwierdzono, że do naszych czasów przetrwało 18 synagog. Na cele kulturalne przeznaczono 9 z nich. Do funkcji biurowej, usługowo-handlowej oraz związanej z edukacją zaplanowano przystosowanie 3 dawnych synagog. Po dwie bożnice zaadaptowano na obiekty sportowe, budynki mieszkalne i zabudowania gospodarczo-magazynowe¹¹. Analizując te przykłady, należy mieć jednak na uwadze kontekst historyczny. Desakralizacja synagog była skutkiem ludobójstwa i niemal całkowitego unicestwienia judaistycznej kultury w Polsce, a nie autonomicznej decyzji zarządców bożnic o przekazaniu ich do pełnienia funkcji świeckich.

Przykładów dobrowolnej desakralizacji świątyń trzeba szukać głównie w państwach zachodniej Europy. W Dublinie można zjeść kolację w restauracji zlokalizowanej w dawnym kościele św. Marii. W środku zachowano sporą część oryginalnego wystroju, w tym również płyty nagrobne. Całość urządzona jest z szacunkiem do historii świątyni, a przebywając wewnątrz, nie ma się poczucia profanacji tego miejsca. Kilkanaście minut spacerem od restauracji znajduje się dawny kościół św. Jakuba, będący obecnie destylarnią whisky. Z kolei w niemieckim Trewirze niedawno zakończyła się adaptacja dawnego kościoła Marii Królowej na blok mieszkalny¹².

⁹ Zob. Pew Research Center. 2008. *The Age Gap in Religion Around the World*. Waszyngton, <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/20/2018/06/ReligiousCommitment-FULL-WEB.pdf> [dostęp: 3.12.2024].

¹⁰ Zob. Schöch 2007, 492.

¹¹ Zob. Trojnieł 2015, 205–206.

¹² Zob. stronę internetową dewelopera: <https://vierviertelprojekte.de/projekte/kirche-maria-koenigin/> [dostęp: 3.12.2024].

Choć funkcje pełnione przez wskazane były kościoły mogą zaskakiwać, adaptacja tych budynków do nowych zastosowań jest udana. Wobec tego nasuwa się myśl, że o sukcesie desakralizacji świadczy nie tylko nowe przeznaczenie danego miejsca, ale przede wszystkim sposób i staranność, z jaką zostało ono przekształcone. Jeśli do dziedzictwa religijnego podejź się z szacunkiem i odpowiednią wrażliwością, efekty mogą być bardzo dobre, a kontrowersje związane ze zmianą – zminimalizowane. Ta uwaga dotyczy zwłaszcza zabytków, których zachowanie leży we wspólnym interesie. Właśnie dzięki desakralizacji i przekształceniu na funkcje świeckie mogą one zostać uratowane od zniszczenia. Za sprawą starannego podejścia do adaptacji, te historyczne budowle zyskują nowe życie, zachowując przy tym swój unikalny charakter i architektoniczną wartość.

Drugie podejście do badanego zagadnienia, czyli desakralizacja częściowa, jest ciekawym rozwiązaniem polegającym na udostępnieniu świątyni albo jej części dla działalności świeckiej. Dzięki temu zabiegowi wspólnota wyznaniowa jest w stanie dalej funkcjonować, pomimo mniejszych funduszy i małej liczby wiernych. Desakralizację częściową można przeprowadzić na dwa sposoby: symultanicznie bądź zamiennie. Pierwszy z nich polega na tym, że część świątyni zostaje na stałe zdesakralizowana i pełni funkcje świeckie, podczas gdy w pozostałej części nadal odbywają się rytuały religijne. Za przykład można podać kościół św. Pawła w Old Ford w Londynie, w którego wnętrzu wkomponowano siłownię, sale gimnastyczne, kawiarnię, galerię sztuki i biura, przy jednoczesnym zachowaniu przestrzeni do nabożeństw¹³. Ten specyficzny rodzaj dzielenia przestrzeni ma swoje wady, gdyż umożliwia instalację jedynie ograniczonej liczby funkcji świeckich ze względu na sakralny charakter pozostałej części budynku. Sposób zamiennego użytkowania przestrzeni sakralnej charakteryzuje się tym, że tylko przez pewien czas w tygodniu świątynia pełni funkcje sakralne, zaś w pozostałej części tego okresu prowadzi się tam świecką działalność. Dobry przykład stanowi odbudowany po zniszczeniach wojennych kościół św. Jana w Gdańsku, który jest zarówno świątynią katolicką, jak i wojewódzkim centrum kultury, w którym odbywają się koncerty, pokazy, przedstawienia, wystawy i inne wydarzenia artystyczne.

W końcu bywają również sytuacje, gdy świątynia jednego wyznania staje się miejscem kultu innego wyznania. W Polsce wskazać można wiele przykładów przebudowy cerkwi na kościoły katolickie w latach międzywojennych¹⁴ lub adaptacji świątyń protestanckich na potrzeby katolików po II wojnie światowej.

Współcześnie obserwuje się także przekształcanie kościołów w meczety. Przypadek taki nastąpił w Hamburgu, gdzie ewangelicka świątynia Kapernaumkirche została przekształcona w meczet Al-Nour. Co charakterystyczne, efektem ubocznym tej transformacji było rozpoczęcie dialogu międzyreligijnego i realizacja wspólnych projektów¹⁵.

Świątynia może być też przekształcona w inny typ miejsca kultu w ramach tej samej wspólnoty religijnej. Przykładem może być zmiana kościoła w kolumbarium.

¹³ Zob. stronę internetową parafii: <https://www.stpauloldford.com/> [dostęp: 3.12.2024].

¹⁴ Na ten temat np. Żywicki 2018, 343–362. Często towarzyszyły temu dramatyczne wydarzenia, zob. np. Paweł Borecki, „Prześladowania religijne prawosławnych w II RP”, http://www.lublin.cerkiew.pl/texty.php?id_n=19&id=164 [dostęp: 3.12.2024].

¹⁵ Zob. Gerhards 2019, 138.

Przekształcenie świątyń na kolumbaria jest często wskazywane jako optymalne rozwiązanie. Nowa funkcja łączy się z tożsamością danego miejsca oraz jego wartościami: historycznymi, kulturowymi i sakralnymi¹⁶. Taki proces można nazwać desakralizacją pozorną. Mimo że właściciel lub sposób użytkowania ulegają zmianie, funkcja danego miejsca pozostaje niezmienna. Choć zmienia się wyznanie lub rodzaj obrzędów, sama rola budynku jako miejsca kultu religijnego zostaje utrzymana. Proces ten pozwala na zachowanie historycznych i architektonicznych wartości budynku, jednocześnie dostosowując go do potrzeb nowej wspólnoty wiernych. W ten sposób możliwe jest utrzymanie ciągłości tradycji religijnej i kulturalnej mimo zmieniających się okoliczności.

Niemożliwe jest wskazanie podejścia, które można by uznać za najlepsze. Każde ma wady i zalety. Należy natomiast podkreślić, że zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju i wskazaniem ładu przestrzennego adaptacja istniejących budynków do nowych funkcji jest zawsze lepsza niż wyburzanie lub pozostawienie ich do popadnięcia w ruinę.

Nie da się opracować uniwersalnej strategii desakralizacji, która pasowałaby do wszystkich świątyń. Wybór jednego z wcześniej wskazanych podejść zależy od wielu czynników, wśród których są uwarunkowania kulturowe, społeczne, historyczne, a także te związane z konkretnym miejscem, jak usytuowanie w przestrzeni miejscowości i gabaryty budynku. Dopiero biorąc pod uwagę wszystkie te czynniki oraz potencjalne, nowe użycie obiektu, można zastanawiać się nad wyborem konkretnego podejścia. Dobrze przeprowadzona desakralizacja może uchronić wartościową architekturę i zachować istniejący układ urbanistyczny. Dzięki temu budynek świątyni może nadal służyć lokalnym mieszkańcom, pełniąc już inne funkcje.

2. Desakralizacja świątyń w prawie polskim

Prawo polskie jest ubogie w regulacje dotyczące likwidowania świątyń. Pośrednio tej kwestii dotyczy art. 14 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹⁷, który zobowiązuje związek wyznaniowy do powiadomienia ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych i właściwego wojewodę w razie zniesienia parafii (zborów, gmin i porównywalnych jednostek organizacyjnych). Podobne obowiązki ustawy wyznaniowej nakładają na m.in. Kościół katolicki w art. 13 ust. 4 pkt 2 – powiadomienie wojewody o zniesieniu parafii lub kościoła rektoralnego¹⁸, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w art. 10 ust. 4 pkt 2 – powiadomienie wojewody o zniesieniu parafii¹⁹. Według obydwu ustaw, w razie zniesienia kościelnej osoby prawnej jej majątek przechodzi na nadrzędną kościelną osobę prawną.

¹⁶ Arno, Wierzbicka 2022, 67.

¹⁷ Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, Dz. U. z 2023 r. poz. 265.

¹⁸ Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 2023 r. poz. 1966, z późn. zm.

¹⁹ Ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Dz. U. z 2023 r. poz. 544.

Choć w przepisach mowa o jednostkach organizacyjnych związków wyznaniowych, to ich siedzibą najczęściej są właśnie świątynie. Zniesienie tej jednostki może, ale nie musi wiązać się również z likwidacją świątyni, gdyż ta może kontynuować swoje funkcjonowanie w ramach innej jednostki organizacyjnej związku wyznaniowego. Ponadto istnieją świątynie, które nie są siedzibą jednostek organizacyjnych związków wyznaniowych, dlatego ich ewentualne zamknięcie nie będzie zgłaszane ministrowi ani wojewodzie. Taka sytuacja może wystąpić w Kościele katolickim, gdzie obok kościołów parafialnych i rektoralnych wyróżnia się także kościoły filialne. Wobec tego można stwierdzić, że w niektórych przypadkach, jeśli wiąże się to ze zniesieniem jednostki organizacyjnej, związki wyznaniowe są zobowiązane poinformować ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych lub właściwego wojewodę o fakcie zamknięcia świątyni.

W polskim ustawodawstwie nie przewidziano specjalnych rozwiązań dotyczących ponownego wykorzystania budynków pełniących wcześniej funkcje religijne. Zrozumiałe jest, że brak stosownych regulacji nie stanowił dotychczas problemu. Jednak w obliczu przywołanych wcześniej danych wskazujących na spadek uczestnictwa w praktykach religijnych, można przewidywać, że potrzeba wprowadzenia odpowiednich rozwiązań może się niebawem pojawić. Natomiast dopóki nie zostaną one wprowadzone, rozwiązaniem jest bezpośrednie odwołanie się do Konstytucji. W tym kontekście warto jest przyjrzeć się pojęciu ładu przestrzennego.

Polityka planistyczna powinna być realizowana zgodnie z zasadami ładu przestrzennego. Chociaż w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym²⁰ zdefiniowano to pojęcie jako ukształtowanie przestrzeni, które tworzy harmonijną całość oraz uwzględnia w uporządkowanych relacjach wszelkie uwarunkowania i wymagania funkcjonalne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe, kulturowe oraz kompozycyjno-estetyczne, to z perspektywy konstytucyjnej ład przestrzenny ma znaczenie wyraźnie szersze. Ład przestrzenny, na poziomie konstytucyjnym, można określić jako stan, który urzeczywistnia wszystkie pożądane cechy przestrzeni, jest optymalnym sposobem zagospodarowania oraz postulowanym celem gospodarowania przestrzenią. W kontekście wartości konstytucyjnych ład przestrzenny może pełnić dwie funkcje: po pierwsze, przestrzenne urzeczywistnienia wartości konstytucyjnych, a po drugie, środka ich pełnej realizacji.

W pierwszym ujęciu ład przestrzenny jest materialnym odzwierciedleniem wartości, które znajdują swoje źródło w Konstytucji. Przykładowo zachowanie zabytkowych świątyń w dobrym stanie, nawet po zmianie ich pierwotnego przeznaczenia, odzwierciedla troskę o dziedzictwo kulturowe jako wartość konstytucyjną.

W drugim ujęciu ład przestrzenny działa jako narzędzie, które umożliwia pełną realizację określonych wartości konstytucyjnych. Do tej grupy należą wartości, dla których istnienie ładu przestrzennego jest warunkiem koniecznym, ponieważ jego brak, czyli chaos przestrzenny, może skutecznie uniemożliwić ich pełną realizację. Przykładem takiej wartości jest sprawiedliwość społeczna²¹.

²⁰ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz. U. z 2024 r. poz. 1130.

²¹ Sprawiedliwość społeczna, rozumiana jako zapewnienie równych szans i warunków życia dla wszystkich obywateli, wymaga odpowiedniego planowania przestrzennego. Chaos przestrzenny może prowadzić do nierównego dostępu

Z perspektywy desakralizacji miejsc kultu, ład przestrzenny powinien być traktowany jako podstawowe narzędzie umożliwiające przemyślaną adaptację budynków sakralnych do nowych funkcji. Takie podejście pozwala na zachowanie ich historycznej i kulturowej wartości oraz narzuca holistyczne spojrzenie na problematykę desakralizacji. Odpowiednio zaplanowana adaptacja może pomóc w utrzymaniu spójności przestrzeni i zapobieganiu chaosowi przestrzennemu, który godzi w interes publiczny i narusza podstawowe wartości konstytucyjne²².

3. Desakralizacja świątyni w prawie wewnętrznym związków wyznaniowych

Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych może przewidywać regulacje dotyczące desakralizacji, jednak tylko Kościół katolicki ma skodyfikowane i jasne zasady desakralizacji kościołów. W języku teologiczno-kanonicznym funkcjonują następujące pojęcia: błogosławieństwo, konsekracja, poświęcenie i dedykacja w odniesieniu do czynności, przy pomocy której obiektowi zostaje nadany charakter sakralny. Należy wskazać, że ustawodawca kościelny wyróżnia konsekrację, która jest trwałym poświęceniem Bogu osób, oraz dedykację, która jest aktem wyłączenia budynku z użytku świeckiego i przeznaczeniem go do celów związanych z kultem religijnym. Z kolei czynnością pozbawienia budynku charakteru sakralnego jest ekssekracja. Pojęcie to jednak nie występuje w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1983 r. Ustawodawca w kan. 1212 definiuje to opisowo: „Miejsca święte tracą poświęcenie lub błogosławieństwo [...]” („Dedicationem vel benedictionem amittunt loca sacra [...]”). Z tego powodu desakralizacja miejsc świętych jest pojęciem szerszym znaczeniowo i ujmuje to zjawisko z perspektywy teologicznej i społecznej. Generalnie desakralizacja jest procesem eliminowania elementów sakralnych z przekonań, postaw, struktur organizacyjnych i funkcji religijnych²³.

W Kodeksie Prawa Kanonicznego w kan. 1212 przewidziano trzy przypadki skutkujące desakralizacją kościoła. Są to: znaczące zniszczenie świątyni, jej faktyczne wykorzystanie do celów świeckich oraz formalne przeznaczenie jej do takich celów przez kompetentnego biskupa. Jednakże decyzja biskupa o desakralizacji świątyni nie jest dowolna i wymaga spełnienia określonych przesłanek, wskazanych w kan. 1222. Przesłanki te różnią się w zależności od zdolności danej świątyni do pełnienia funkcji sakralnych. Zgodnie z § 1 biskup może przeznaczyć kościół na cele świeckie, jeśli świątynia nie nadaje się już do sprawowania kultu, a jej przywrócenie do dawnego stanu jest niemożliwe. W takim przypadku nowa funkcja obiektu nie może być niegodna, czyli sprzeczna z zasadami moralności chrześcijańskiej²⁴.

do infrastruktury publicznej, takiej jak transport, mieszkania czy usługi społeczne, co w efekcie pogłębia nierówności społeczne. Przykładowo brak dobrze zaplanowanego systemu komunikacyjnego może izolować niektóre grupy społeczne od miejsc pracy, edukacji czy służby zdrowia, skutecznie ograniczając ich możliwości rozwoju i uczestnictwa w życiu społecznym.

²² Powyższe rozważania dotyczące ładu przestrzennego powstały na podstawie pracy Fedeńczuk 2023, 81–100.

²³ Zob. Wojciechowski 2023, 88–89.

²⁴ Zob. Schöch 2007, 486.

W sytuacjach, gdy przesłanki § 1 nie zachodzą, w kan. 1222 § 2 unormowano możliwość przeznaczenia świątyni na cele świeckie, o ile istnieją ku temu poważne powody, wyrażają na to zgodę osoby posiadające zgodne z prawem roszczenia do świątyni, a decyduje ta nie wyrządzi szkody dobru dusz (*salus animarum*). W przypadku kościoła przeznaczenie na cele świeckie może nastąpić tylko z poważnych przyczyn, za zgodą tych, którzy posiadają słuszne uprawnienia do kościoła, po zagwarantowaniu dobra dusz oraz wysłuchaniu rady kapłańskiej i na mocy dekretu biskupa diecezjalnego. W przypadku zaś kaplic ekssekucja może nastąpić tylko po wyrażeniu zgody ordynariusza, który udzielał zgody na jej ustanowienie (kan. 1224 § 2)²⁵. W tym kontekście trzeba wspomnieć, że ołtarz traci poświęcenie lub błogosławieństwo w razie zniszczenia jego znacznej części lub przeznaczenia go do użytku świeckiego (kan. 1212, kan. 1238 § 1). Ołtarz stały lub przenośny nie traci poświęcenia lub błogosławieństwa na skutek przeznaczenia kościoła lub innego miejsca świętego do użytku świeckiego (kan. 1238 § 1)²⁶.

Przedstawiciele doktryny nie są zgodni co do niektórych sytuacji faktycznych, które można by uznać za „poważne racje” w rozumieniu kan. 1222 § 2. Spadek liczby wiernych lub zmniejszenie liczby księży bywa interpretowane zarówno jako wystarczająco poważny powód, jak i przeciwnie²⁷. Jednym z poważnych powodów jest brak środków finansowych parafii na utrzymanie kościoła²⁸. Każdorazowe rozstrzygnięcie o desakralizacji kościoła zależy od indywidualnej oceny biskupa, który, choć musi wysłuchać stanowiska rady kapłańskiej, to ostateczną decyzję podejmuje samodzielnie.

Natomiast w innych największych wspólnotach religijnych obecnych w Polsce procedura przekazywania świątyń do celów świeckich nie jest w żaden sposób uregulowana i jest realizowana *a casu ad casum*. Należy przy tym pamiętać, że prawo wewnętrzne związku wyznaniowego pozostaje odrębne wobec prawa powszechnie obowiązującego, jest dla prawodawcy świeckiego prawem obcym²⁹. Jednakże dopuszczalne są sytuacje, gdy prawo wspólnoty religijnej, w określonym przez prawo świeckie i ograniczonym zakresie, jest uznawane na równi z prawem stanowionym przez uprawnione organy państwowe. W praktyce działa to w podobny sposób co recepcja prawa obcego. Od decyzji uprawnionych organów państwowych zależy skuteczność prawa wewnętrznego związku wyznaniowego w państwowym porządku prawnym³⁰. Aby normy prawa kanonicznego uzyskały moc obowiązującą, w ustawodawstwie polskim musi istnieć jasne odesłanie do nich³¹. Mimo iż państwowy porządek prawny jest nadrzędny wobec norm ustanowionych przez władze związku wyznaniowego, zaś w razie zbiegu normy państwowej i kanonicznej pierwszeństwo powinna mieć norma państwowa, to istnieją odrębne regulacje dopuszczające zastosowanie wyłącznie normy związku wyznaniowego.

²⁵ Martin De Agar 2023, 736.

²⁶ Zob. Zubert, Sitarz 2019, kol. 725–728.

²⁷ Zob. de Wildt 2020, 3.

²⁸ Zob. Decretum finalum Supremo Tribunale della Segnatura Apostolica z dnia 16 stycznia 2016 (Prot. N. 49414/14 CA), https://www.iuscangreg.it/stsa_decisione.php?id_decisione=369&lang=IT [dostęp: 3.12.2024].

²⁹ Przykładowo wyrok NSA z dnia 8 stycznia 2008 r., II GSK 286/07, CASUS 2008, nr 1, poz. 1.

³⁰ Zob. Pietrzak 2013, 243.

³¹ Zob. Walencik 2013, 14.

Ingerencja państwa w pole działania zasady autonomii związków wyznaniowych jest czasem nieunikniona. Rola władz publicznych w przypadku desakralizacji świątyń będzie duża. Poprzez instrumenty planistyczne mogą one wyznaczyć możliwe kierunki zmian na danej nieruchomości. Związek wyznaniowy będąc właścicielem nieruchomości, może swobodnie decydować o wszystkich czynnościach z nią związanych, np. poprzez jej sprzedaż. W tym kontekście wyróżnić można dwie sytuacje, w których zasada autonomii i niezależności związku wyznaniowego będzie oddziaływać na możliwy sposób zagospodarowania zdesakralizowanej świątyni. W pierwszej z nich to kościół albo podmiot mu podporządkowany pozostaje właścicielem danej nieruchomości. Nowe przeznaczenie świątyni będzie zależało od decyzji związku wyznaniowego, a późniejsza działalność prowadzona w danej nieruchomości również będzie podlegać swoistemu nadzorowi związku wyznaniowego. Natomiast w razie przeniesienia własności na, niezwiązany z kościołem, podmiot świecki zasada autonomii i niezależności związku wyznaniowego ogranicza się tylko do wyrażenia zgody przez władze kościelne na zbycie nieruchomości, przy uwzględnieniu postulowanego przez kupującego użytku świeckiego. Natomiast Kościół nie może przenieść własności świątyni pod warunkiem prowadzenia w niej tylko określonej działalności albo wyłączającym inne, gdyż art. 157 kodeksu cywilnego³² to uniemożliwia³³. Wydaje się, że, biorąc pod uwagę zasadę współdziałania państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi, cenne okazałyby się regulacje, na mocy których wymuszano by wypracowywanie kompromisów co do przyszłej funkcji świątyni między nowym właścicielem nieruchomości a związkiem wyznaniowym, przy czynnym udziale władz samorządowych i społeczności lokalnej. W ten sposób możliwe byłoby pogodzenie interesów społecznych z potrzebą zachowania dziedzictwa kulturowego oraz tożsamości lokalnej.

Krajowe władze wielu kościołów katolickich i protestanckich opracowały zalecenia dotyczące zmian przeznaczenia budynków kościelnych³⁴. Skierowane są one zarówno do zarządzających nieruchomościami kościelnymi przeznaczonymi do desakralizacji, jak i do potencjalnych nabywców.

Rosnąca skala zjawiska desakralizacji świątyń stała się impulsem do podjęcia działań przez Stolicę Apostolską. Podczas międzynarodowej konferencji zatytułowanej *Doesn't God dwell here anymore? Decommissioning places of worship and integrated management of ecclesiastical cultural heritage*, zorganizowanej w 2018 r. na Papieskim

³² Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz. U. z 2024 r. poz. 1061, z późn. zm.

³³ Wprawdzie bezwzględny zakaz przenoszenia własności nieruchomości pod warunkiem bądź z zastrzeżeniem terminu doznaje osłabienia w orzecznictwie, to Sąd Najwyższy dopuszcza jedynie możliwość odstąpienia od umowy zobowiązująco-rozporządzającej, na podstawie której nastąpiło przeniesienie własności nieruchomości, jeśli umowa ta nie została w całości wykonana (zob. uchwała SN z dnia 30 listopada 1994 r., III CZP 130/94, OSNC 1995, nr 3, poz. 42.). W odniesieniu do umowy sprzedaży oznacza to, iż wykonanie takiej umowy następuje przez przeniesienie własności, która dochodzi do skutku z chwilą zawarcia umowy oraz zapłaty ceny za nabytą nieruchomość (zob. wyrok SN z dnia 26 stycznia 2005 r., V CK 401/04, LEX nr 399769).

³⁴ Przykładowo są to: Kościół katolicki w Szwajcarii (https://www.schweizerkirchenbautag.unibe.ch/unibe/portal/fak_theologie/mico_kirchenbau/content/e547963/e825799/e825835/e825838/SBK_Kirchenumnutzungen_ger.pdf), Kościół katolicki w Niemczech (https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/presse_2019/Paepstl-Rat-Kultur-2019_LEITLINIEN-Stillegung-u-kirchliche-Nachnutzung-von-Kirchen.pdf), Kościół anglikański (<https://www.churchofengland.org/sites/default/files/2017-10/guidance-for-purchasers-and-lessees.pdf>) [dostęp: 3.12.2024].

Uniwersytecie Gregoriańskim, Papieska Rada ds. Kultury zaprezentowała wytyczne dotyczące ponownego użycia kościołów³⁵. Nie stanowią one zbioru reguł, których władze kościelne muszą bezwzględnie przestrzegać, a są raczej zbiorem dobrych praktyk. Poniżej przedstawione zostaną wnioski wypływające z treści tego dokumentu. Podkreśla się, że proces określania przyszłego wykorzystania zlikwidowanego kościoła musi angażować specjalistów ds. dziedzictwa i konserwacji zabytków, architektów i geodetów, wraz z wiernymi i szerszą społecznością zainteresowaną budynkiem. Co więcej, Rada zaznaczyła, że każda decyzja dotycząca dziedzictwa kulturowego musi być częścią skoordynowanej wizji terytorialnej, która obejmuje dynamikę społeczną (zmiany demograficzne, politykę kulturową, rynki pracy, dbałość o zrównoważony rozwój środowiska i obszarów wiejskich itp.), strategie duszpasterskie oraz potrzeby konserwatorskie w zgodzie z międzynarodowymi i krajowymi normami dotyczącymi dziedzictwa kulturowego, z planowaniem wykorzystania budynków kościelnych w perspektywie co najmniej średnioterminowej. Wytyczne podkreślają, że decyzja o nowym przeznaczeniu zdesakralizowanego kościoła powinna uwzględniać znaczenie tego miejsca dla tożsamości lokalnej społeczności. Istotne jest, aby adaptacja była zgodna z zasadą zrównoważonego rozwoju, obejmując aspekty kulturowe, społeczne i środowiskowe, które zapewnią trwałość nowej funkcji. Warto też, aby zachowano symboliczne elementy budynku, co pozwoli na budowanie mostu między przeszłością a teraźniejszością. Ponadto wskazano preferencje dotyczące funkcji, jakie może pełnić zdesakralizowany kościół³⁶.

Uprawnione wydaje się stwierdzenie, że przyjęte wytyczne niosą za sobą dojrzały i realistyczny pogląd na kwestie desakralizacji katolickich świątyń. Wyjątkowo trafny jest wniosek dotyczący konieczności szerokiej partycypacji w procesie zamykania świątyń, obejmujący nie tylko wiernych, lecz także ekspertów i niereligijną część społeczności lokalnej. Przepisy prawa wewnętrznego związków wyznaniowych oraz różnego rodzaju wytyczne nie stanowią źródła prawa powszechnie obowiązującego. Niemniej warto zwrócić uwagę, że omówione wyżej regulacje wewnętrzne związków wyznaniowych mogą wpłynąć na praktykę działania władz państwowych.

Wnioski

W kontekście sytuacji w Polsce, brak szczegółowych regulacji w prawie powszechnie obowiązującym wymaga uwzględnienia wartości konstytucyjnych, które wyznaczają fundamentalne ramy dla podejmowania działań związanych z desakralizacją świątyń. Świątynie, zwłaszcza zabytkowe, stanowią dziedzictwo kulturowe i dobro wspólne, a ich zachowanie leży w interesie ogólnym. Dlatego desakralizacja i adaptacja świątyń powinna

³⁵ Papieska Rada ds. Kultury. 2018. *Decommissioning and Ecclesial Reuse of Churches. Guidelines*, Watykan, <http://www.cultura.va/content/dam/cultura/docs/pdf/beniculturali/guidelines.pdf> [dostęp: 3.12.2024].

³⁶ Paweł Malecha. *La riduzione di una chiesa a uso profano non sordido alla luce della normativa canonica vigente e delle sfide della Chiesa di oggi*, <https://jus.vitaepensiero.it/news-papers-la-riduzione-di-una-chiesa-a-uso-profano-non-sordido-alla-luce-della-normativa-canonica-vigente-e-delle-sfide-della-chiesa-di-oggi-5034.html> [dostęp: 30.01.2025].

być prowadzona w oparciu o ład przestrzenny, który jest zarówno składnikiem wartości konstytucyjnych, jak i warunkiem lub instrumentem ich pełnej realizacji³⁷. Dlatego trzeba podkreślić, że z Konstytucji wynika nakaz przeprowadzenia adaptacji świątyn do funkcji świeckich we właściwy sposób. Wydaje się, że podstawowymi kryteriami w tym względzie, w myśl wskazań ładu przestrzennego, powinny być po prostu szacunek, takt i wrażliwość. Jeżeli w ramach nowej funkcji budynek jest dostatecznie chroniony, a ślady po jego poprzedniej funkcji zachowane, to należy uznać, że obiekt taki poprawnie przeszedł proces desakralizacji.

Nie należy również zapomnieć o partycypacji społecznej. Lokalna społeczność powinna mieć zapewnione uczestnictwo w decydowaniu o tym, co ma się stać z desakralizowaną świątynią. Wszak to okoliczni mieszkańcy obcuja z danym budynkiem na co dzień. W dużej mierze również od nich będzie zależeć, czy nowa funkcja świątyni przyjmie się i zostanie zaakceptowana – to, czy w nowej funkcji budynek mający pierwotnie gromadzić wspólnotę na łamaniu chleba będzie łączył ludzi przybywających tu w innych celach³⁸. Odpowiednim narzędziem w tym względzie byłyby konsultacje społeczne, podczas których wszyscy zainteresowani mogliby przedstawić swoje uwagi co do dalszego losu świątyni. Uwagi te powinny następnie stanowić podstawę planu dalszego zagospodarowania budynku.

Z akceptacją należy przyjąć fakt, że zasadnicze, deklarowane cele związków wyznaniowych w kontekście adaptacji świątyn do funkcji świeckich są w dużej mierze zbieżne z interesem publicznym. Pomyślny efekt procesu desakralizacji wysoce zależy od udanej współpracy władz kościelnych i świeckich.

Jeśli chodzi o *lex ferenda*, wskazane byłoby, aby ustawodawca uregulował przynajmniej w sposób podstawowy i ogólny procedurę desakralizacji świątyn w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. W najbliższych latach zagadnienie to niewątpliwie nabierze znaczenia, co może prowadzić do konfliktów społecznych. Dlatego nowe ustawodawstwo powinno zawierać co najmniej trzy kluczowe elementy.

Po pierwsze, z uwagi na konstytucyjną zasadę współdziałania państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi, regulacje powinny obejmować zgodę albo opinię właściwego kościoła lub innego związku wyznaniowego, będącego właścicielem zdesakralizowanej świątyni, odnośnie do jej świeckiego użycia (w sposób analogiczny do art. 6 ust. 2 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych).

Po drugie, w procesie desakralizacji powinna być zapewniona partycypacja lokalnej społeczności. Ważne jest, aby mieszkańcy mieli możliwość uczestniczenia w decyzjach dotyczących przyszłości świątyni, która jest integralną częścią ich codziennego życia.

Po trzecie, ustawodawca powinien wskazać ogólny kierunek, w jakim może zmierzać desakralizacja świątyn, wykorzystując do tego instytucję ładu przestrzennego. Za sprawą odpowiednich klauzul generalnych, nowe przepisy powinny wyznaczać ramy dla adaptacji świątyn, uwzględniając zarówno wartości kulturowe, jak i społeczne potrzeby.

³⁷ Zob. Fedeńczuk 2023, 84.

³⁸ Kowalczyk 2011, 224.

Bibliografia

- Arno, Maria, Anna Maria Wierzbicka. 2022. „Adaptacja obiektów sakralnych na kolumbaria jako działanie na rzecz zachowania dziedzictwa religijnego. Przykłady wybranych realizacji z Nadrenii Północnej–Westfalii”. *Wiomości Konserwatorskie* 71: 65–78.
- Coomans, Thomas. 2019. „What Can We Learn from Half a Century of Experience with Redundant Churches? A Critical Evaluation of a Heritage at Risk”. W: *Doesn't God Dwell Here Anymore? Decommissioning Places of Worship and Integrated Management of Ecclesiastical Cultural Heritage*, red. Fabrizio Capanni, 59–76. Rzym: Artemide Edizioni.
- Fedeńczuk, Mateusz. 2023. „Zwalczanie chaosu przestrzennego jako nakaz konstytucyjny”. W: *Najlepsi z najlepszych, czyli Szkoła Orłów na Uniwersytecie Warszawskim*, red. Andrzej Bilecki, Dariusz Szafranski, Marcin Wiącek, Sławomir Żółtek, 81–100. Warszawa: C.H. Beck.
- Gerhards, Albert. 2019. „Dialogo interculturale e interreligioso attraverso i beni culturali”. W: *Doesn't God Dwell Here Anymore? Decommissioning Places of Worship and Integrated Management of Ecclesiastical Cultural Heritage*, red. Fabrizio Capanni, 133–140. Rzym: Artemide Edizioni.
- Kowalczyk, Marta. 2011. „Desakralizacja kościołów: rytuał „sacrum” czy „profanum”?”. *Nurt SVD* 2(130): 207–227.
- Mariański, Janusz. 2017. „Sekularyzacja jako megatrend społeczno-kulturowy”. *Relacje Międzykulturowe* 1: 231–257.
- Martin De Agar, José T. 2023. „Kościoły”. W: *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz. Powszechne i partykularne ustawodawstwo Kościoła katolickiego. Podstawowe akty polskiego prawa wyznaniowego. Edycja polska na podstawie wydania hiszpańskiego*, red. Piotr Majer, wyd. 2, 903–910. Kraków: Wolters Kluwer Polska.
- Pietrzak, Michał. 2013. *Prawo wyznaniowe*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Radice, Flavia. 2019. „AURA: An Analytical Method for the Assessment of the Possible Transformation of Decommissioned Churches on an Urban Scale”. W: *Doesn't God Dwell Here Anymore? Decommissioning Places of Worship and Integrated Management of Ecclesiastical Cultural Heritage*, red. Fabrizio Capanni, 311–322. Rzym: Artemide Edizioni.
- Schöch, Nicholas. 2007. „Relegation of Churches to Profane Use (C. 1222, §2): Reasons and Procedure”. *The Jurist* 67: 485–502.
- Trojnieł, Piotr. 2015. „Problemy ochrony dziedzictwa architektury synagogałnej po II wojnie światowej na przykładzie wybranych miast Podlasia”. *Teorija i Praktika Architektury i Gradostroitelstva [Теория и Практика Архитектуры и Градостроительства]* 313: 203–212.
- Walencik, Dariusz. 2013. „Prawo kanoniczne (wewnętrzne) związków wyznaniowych a prawo polskie”. *Przegląd Sądowy* 5: 11–25.
- de Wildt, Kim. 2020. „Ritual Void or Ritual Muddle? Deconsecration Rites of Roman Catholic Church Buildings”. *Religions* 11: 517. <https://doi.org/10.3390/rel11100517>.
- Wojciechowski, Grzegorz. 2023. „Desakralizacja miejsc kultu. Przypadek francuski”. *Roczniki Nauk Prawnych* 30(3): 87–98. <https://doi.org/10.18290/rnp23333.5>.
- Zubert, Bronisław, Mirosław Sitarz. 2019. „Ekssekracja”. W: *Leksykon Prawa Kanonicznego*, red. Mirosław Sitarz, kol. 725–728. Lublin–Sandomierz: Stowarzyszenie Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Żywicki, Jerzy. 2018. „Adaptacje dawnych cerkwi na świątynie rzymskokatolickie w międzywojennym Lublinie”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 66(3): 343–362.

